

## ІНФОРМАЦІЙНА ПОЛІТИКА СТАРОДАВНЬОЇ ІНДІЇ

Наукові праці МАУП, 2012, вип. 2(33), с. 72–78

*Розглянуто особливості становлення інформаційно-комунікаційної системи, інформаційної політики, розуміння та використання інформації, суспільних комунікацій для здійснення влади у Стародавній Індії.*

На відміну від інших держав Стародавнього світу індська, а потім пізня індійська цивілізація залишили мало писемних пам'яток, які дали б змогу скласти більш-менш повну картину суспільно-політичних комунікацій та інформаційної політики державних утворень тогочасної Індії. Відсутність таких, як і власне писемних архівів, які, найшвидше, все-таки існували, дослідники пов'язують із особливістю фіксування інформації у давній Індії. Там писали здебільшого на нетривких для зберігання матеріалах — пальмовому листі, тканинах, бересті та порівняно мало на камені або ж ще рідше — на слонових кістках чи глині. Дехто з дослідників припускає, що особливістю тогочасної комунікації індійського суспільства могла бути і вербальна традиція — передавання інформації, у тому числі укладання найрізноманітніших угод в усній формі, що також мало юридичну силу.

Певні уявлення про комунікації індського та почасти пізніших періодів дають печатки. Хоча написи на них так званою протоіндійською мовою досі залишаються нерозшифрованими, поширення таких печаток, у тому числі на території різних держав — в Месопотамії, Ірану, Туркменистану та ін., дають підстави говорити про доволі активний наперед господарсько-торговельний обмін між містами та першими державними утвореннями того часу. Особливо багато таких печаток було знайдено під час розкопок Мохенджодаро та Хараппа, а також Кіша, Ешнуани та інших древніх міст [1].

Більше поживи для аналізу дає так званий Ведійський період індійської історії (VIII – VI ст. до н. е.), пов'язаний з пришеттям до краю аріїв і появою Вед — релігійно-філософських писемних пам'яток. Здебільшого представлені вони наспівами, гімнами, описанням релігійних ритуалів, що зібрані у “Рігведах”, “Самведах”, “Яджерведах” та “Атхарведах”, які мають свої багаточисельні тлумачення. Близькими до них є також трактати “Сутри” та “Шастри”.

Веди до певної міри свідчення і розшарування древньоіндійського суспільства, яке увиразнилось у виникненні варн — замкнутих общин, утворених за професійно-функціональними ознаками, фактично — каст. Варн, власне, було чотири: брахмани (жерці), кшатрії (воїни), вайші (землероби, ремісники, торговці) та шудрі (бідняки та раби). Між ними існувала чітка градація, яка й визначала їхні права, вагу та вплив у державі.

У сенсі нашого дослідження зупинимось насамперед на значенні та ролі у древньоіндійському суспільстві брахманів. Давні тексти донесли легенду, яка розповідає про походження брахманів. Жерці були створені з рота першої людини — Пуруші, що, за тогочасними уявленнями, власне, і обґрунтовує та пояснює їхню суспільну роль — проповідувати святість та істину. Лише брахмани могли здійснювати релігійні обряди, вивчати священні писання та тлумачити їх, навчати інших представників вищих каст. Обраність у суспільстві витворила особливу брахманську ідеологію. Згідно з нею жерці

були найвищими з людей, майже нарівні з богами, їм мало належати все, чого б вони не забажали. Привілейоване становище брахманів, суспільну нерівність закріплювали і, так би мовити, законодавчо. Про це свідчать пізніші Закони Ману – міфічного “першого царя”, прабатька людей, де викладені релігійно-моральні принципи поведінки в суспільстві. Крім ствердження суспільної нерівності, вони серед іншого накладали і певні обмеження на інформаційні відносини та обмін у суспільстві. Так, брахман не повинен був не лише навчати шудр, а й навіть будь-що радити їм.

Брахмани, згуртовані у жорстку спільність, усіляко підтримували й зміцнювали свою окремішність. Існували особливі брахманські ритуали посвячень, правила, що регулювали стосунки в касті. Для навчання брахманів існували школи (були також школи для кшатріїв, де також викладали брахмани), де навчались упродовж 10–12 років. У таких навчальних закладах панувала суворая дисципліна, учні беззастережно мали підкорятись учителям, виконуючи не лише учнівські, а й різні господарські обов’язки. Особливе місце посідало запам’ятовування релігійних текстів, а також вивчення мов.

Потрібно зауважити, що на території Індії існувала велика кількість мовних діалектів, які почасти збереглися і до нового часу. Об’єднуючим і навіть державотворчим чинником став санскрит – мова індоаріїв, якою творили наукові та літературні тексти. Саме з допомогою санскриту, як зазначив відомий індонолог академік РАН С. Ф. Ольденбург, “брахмани здійснили мирне завоювання Індії”. Використання тієї чи іншої мови часто було ознакою належності до того чи іншого прошарку суспільства, верстви. Для “внутрішніх” потреб жерців і правителів створювали окремі, штучні мови, які, втім, згодом ставали загальноживаними.

Крім мовних та загальних дисциплін у брахманських школах навчали також красномовства, необхідного, як сказали б нині, для пропагандистської роботи. З розвитком держав, влада в яких набувала деспотичних форм, зміцненню адміністративного управ-

ління, жерці об’єктивно ставали речниками від влади, і, що не менш важливо, ідеологами обґрунтування й виправдання кастового поділу суспільства, збереження суспільного ладу. Правителів проголошували божествами в людській подобі, вказівки яких – безумовні для виконання іншими людьми. Цар був недоторканим і навіть необережне наближення до нього, попереджали жерці, загрожує простому підданому смертю. Недоторканість і божественність влади закріплювали і у відповідних писаних законах.

На теренах Індії в різні періоди Давньої історії існувало багато держав. Одна з найбільших і наймогутніших – держава династії Маур’їв (317–180 рр. до н. е.), засновником якої був Чандрагупта. Саме при ньому було складено найвідоміший, з тих, що збереглися, політико-економічний трактат про здійснення політики і влади, мистецтво управляти та досягати вигоди “Артхашастра”. Авторство праці, яка часто-густо має характер інструкції, і містить 15 відділів, 180 розділів і 150 глав, приписують міністрові Чандрагупти брахману Каутільї, хоча, можна припустити, що давній трактат є інтегральним з кількох різних попередніх документів. “Артхашастра” дає доволі широкі мазки здійснення й розуміння зовнішньої і внутрішньої політики правителів Стародавнього Сходу, зокрема, в інформаційній сфері. Зважаючи на значущість трактату, зупинимось на ньому більш детально.

Насамперед автор трактату говорить про значущість об’єктивної інформації і власне поінформованість царя про найближче оточення, претендентів на найвищі посади – міністрів. “Кадровий моніторинг” має здійснюватись за допомогою збирання інформації про особу через людей довірених, однієї професії, співмешканців. Під час особистого спілкування потрібно, радить автор, оцінити красномовність співрозмовника, мистецтво його відповідей, наскільки він привітний. Особливе значення має і перевірка чесності претендента на посаду. Для цього можна влаштувати різні провокації, які б дали змогу виявити наскільки претендент стійкий перед спокусою грошима, вигоди, любовних утіх

або ж страхом. Лише зібравши таку інформацію, можна визначитися з призначенням на посаду [2, 24–27]. Втім, збирати інформацію правителю належить не лише про посадовців. Не менш важлива вона, коли йдеться про збереження влади, і про дружину та дітей, адже “царські сини подібні ракам: вони поїдають своїх батьків” [2, 40]. При міністрах та близьких царя постійно повинні перебувати таємні агенти, які не лише б інформували правителя, а за потреби вчиняли дії, щоб його захистити.

Трактат деталізує обов’язки самого царя. Кожен день, як і ніч, правителя мають чіткий розпорядок. Розпочинатися робота правителя повинна з вислуховування повідомлень про безпеку держави, стан її доходів та витрат. Упродовж дня передбачено також час для роботи з письмовими публічними та таємними документами, які потрібно розглядати відповідно до їх важливості. Вночі цар може приймати з доповідями таємних агентів.

Будь-яку справу потрібно, зазначається в трактаті, розпочинати з наради, тобто обміну інформацією. Причому брахман наголошує на конфіденційності, фактично службовому характері такої інформації, її вичерпності та повноті. “Таємне нехай цар обговорює сам, — йдеться в “Архашастрі”. — Бо у радників також бувають радники, а в них — інші. Цей ланцюг руйнує нараду”. Правитель має користуватись інформацією різних людей, він “ніким не повинен нехтувати, повинен слухати кожного — мудрий повинен належно сприймати мовлене навіть дитиною” [2, 35–36].

Інформація з інших держав мала надходити насамперед від посольств. Посли зобов’язані були збирати відомості про фортеці, стан оборони країни перебування, охорону, слабкі місця, особисті якості, настрої і навіть коштовності чужих правителів. Це потрібно було, як підкреслює Каутілья, для ухвалення правильних рішень. Найкращим же способом вирішення міждержавних конфліктів, переконаний автор, є переговори, які мають передувати демонстрації могутності та сміливості.

Важливим у трактаті постає і питання дипломатії. В “Архашастрі” регламентовано

те, як саме потрібно складати укази царя, які є найголовнішими документами, адже “стан миру і війни залежить від них” [2, 75]. Висуває автор трактату і вимоги до професійності головного писаря. Таким має бути той, хто “обдарований якостями міністра і знає всі закони (і звичаї), хто здатний швидко складати потрібний документ, володіє красивим почерком і вміє оприлюднити написане” [2, 75–76].

Високоякісним має бути і власне документ. Достоїнствами добре підготовленого указу є послідовність викладення фактів, їх логічна узгодженість, повнота викладу, вишуканість стилю письма, а також зрозумілість (ясність) мови. Автор трактату наголошує на необхідності уникати ненормативних, грубих, простонародних висловів.

“Архашастрі” класифікує різновиди царських документів відповідно до змісту. Їх 13: засудження, похвала, запитання, повідомлення, прохання, відмова, осуд, заборона, наказ, примирення, допомога, стягнення, прощення [2, 77]. Передбачено, втім, й інші випадки урядових розпоряджень. Приміром, оприлюднення інформації для загального відома, відповідь на звернення, дарчі документи та ін. Загальні повідомлення повинні оприлюднюватись уповноваженими особами на дорогах по всій країні та поза нею. Автор трактату застерігає від недоліків документів. Це — неохайність, непослідовність, суперечність викладу, повтори, помилки, погана побудова документа [2, 80–81].

Окремий розділ “Архашастрі” присвячений веденню рахунків в обліковому відомстві, що дає змогу зробити висновок про існування відповідної статистичної інформації. Це, зокрема, звіти про прибутки, витрати та збитки, дані з облікування праці, коштовностей, дарів, сировини, утримання слуг царя та їх привілеїв, документів про закони, звичаї, стан справ в інших країнах та ін. Усі перелічені документи мають ретельно зберігатися в окремому приміщенні [2, 67].

Про стан у країні правитель дізнавався не лише з відкритої, а й з агентурної таємної інформації. Відбору, діяльності шпигунів присвячено багато розділів “Архашастрі”. Збирати інформацію, яка цікавила прави-

теля, таємні агенти повинні були повсюдно під виглядом мандрівних учнів, монахів, відлюдників, розбійників, акторів, провидців, водоносів, інвалідів, глухих, горбунів та ін. Агенти мали бути серед ворогів, друзів, серед посадовців, у інших країнах. Діяли шпигуни групами, члени яких не знали один одного. Передбачалась і система перевірки зібраної інформації — їй довіряли, коли вона була тождною з трьох джерел повідомлень. Якщо інформація якогось агента двічі не підтверджувалась, його усували. Висовувались вимоги і до швидкості передавання інформації — вона повинна була надходити якомога оперативніше [2, 30–31].

Застосування таємних агентів було різним. Скажімо, наглядаючи за міськими й сільськими жителями, агенти могли розділитись, і в людному місці розпочати суперечку між собою, підтримуючи або ж засуджуючи владу. Інші ж агенти в цей час мали спостерігати, як реагують люди. Встановивши таким чином неблагонадійних, їх згодом карали, а тих, хто підтримував правителя — заохочували [2, 32]. Автор трактату окремо зупиняється на тактиці роботи з людьми, які близькі до ворогів режиму або можуть ними стати. Каутілья пише, що таких потрібно переконувати або ж залучати на свій бік іншими методами, надто ж тих, хто “стоїть на межі ворожості і дружби”. Для здобуття прихильності зазвичай потрібно вести підмови, а очільників “заспокоювати уславленням їх походження, роду, освіти й вчинків” [2, 403].

Проте, зазначимо, таємні агенти не лише збирали інформацію, а й виконували, так би мовити, делікатніші функції — інтригували, вчиняли провокації, займалися вбивствами противників і неугодних владі. Робили це як у середині своєї країни, так і за її межами, де також створювали розвідувальні мережі, вербуючи невдоволених — “людей відданих”, або ж просто схильних до зради.

Стародавній трактат фактично є, певно, першим посібником для використання інформаційних засобів і впливу для досягнення політичних цілей, інструкцією для ведення, як сказали б нині, інформаційних воєн — “воєн словами” [2, 438].

В “Артшастрі” розглядаються різні варіанти інформаційних дій, які вчиняються як в мирний час, так і в період воєнного протистояння.

Розглядаючи політику щодо коаліцій, автор трактату наголошує на технології організації конфліктів між членами об’єднання. Розпочинати потрібно, пише Каутілья, з поширення підбурювальних чуток, які б посіяли недовіру чи ворожнечу. Потім слід створити на ґрунті, скажімо, мистецтва, ігор, знань чи ще чогось (приміром, “неналежних вихвалень у таких місцях, як будинки розпусти чи шинки”) — привід для дрібних сварок, з яких, власне, і розпочнеться розбрат.

Для дезінформації, яка б спричинила конфлікт в об’єднанні, Каутілья радить використовувати жінок. Скажімо, “до того, хто не терпить образ, може з’явитися жінка і сказати йому: “Я люблю тебе, але такий-то глава об’єднання мене утискує. Поки він живий, я не можу існувати”. Таким чином вона може спонукати до вбивств цього (глави об’єднання).

Далі можливо, щоб жінка (нібито) викрадена насильно, дасть умертвити свого викрадача... з допомогою найманого вбивці або ж сама отруїть його. Потім вона повинна оголосити: “Ось цей мій коханець убитий таким-то”.

Ще можливо, щоб перевдягнутий чарівником заманив закоханого різними засобами, що збуджують пристрасть, а потім, покінчивши з ним за допомогою отрути, віддалився. Після того як він піде, інші агенти повинні оголосити, що це вбивство здійснене іншими і вказати на таких” [2, 433].

Автор пропонує інформаційні операції навіть з варіантами розвитку подій. Приміром, агент мав спокусити лідера об’єднання на те, щоб той оволодів чужою жінкою, поки чоловіка її начебто нема вдома. За якийсь час агент мав заявити, що очільник знеславив його дружину, невістку, сестру чи дочку і його потрібно покарати. Якщо ж інші члени об’єднання захочуть його покарати, то цар повинен підтримати “винного”, щоб таким чином налаштувати його проти інших. Якщо ж карати не захочуть, то наймані вбивці повинні вбити агента, щоб у його смерті мож-

на було звинуватити того, проти кого й була спрямована операція.

“Також можливо, щоб (жінка) під виглядом монахині звернулась до глави об’єднання, який любить свою дружину, зі словами: “Такий ось з керівних осіб, перебуваючи у сп’янінні молодості, послав мене до твоєї дружини. Боячись його, я взяла від нього листа й прикраси і прийшла до тебе. Дружина твоя не винна. Його ж потрібно таємним способом усунути. При цьому я можу допомогти” [2, 436].

Схожі принципи дезінформування застосовувались і при вирішенні міждержавних протистоянь. У розділі 171 “Підбурювання і підмовляння” автор трактату про досягнення політичної вигоди пише: “Государ, який прагне перемоги, маючи намір заволодіти заселеною місцевістю, що належить ворогу, повинен оголошувати, що він всезнаючий і спілкується з богами. Цим самим він може спонукати до дій своїх прибічників і залякувати противників.

Всевідання належить показувати таким чином: після того як (шпигуни) вивідають всі таємні (незаконні) дії, що відбуваються в окремих домівках, государ повинен оголосити про зачинщиків (таких дій); за посередництва донесень від шпигунів, призначених для усунення зол у державі, він повинен об’явити про осіб, які вороже налаштовані до государя, а також про такі речі, які ще повинні (у майбутньому) бути йому докладені — все це за посередництва таємних зв’язків і знаків; те, що відбувається в іншій країні, він може дізнатися за посередництва домашнього голуба, що приносить (донесення), скріплені печатями.

Про зв’язки з божествами потрібно давати знати таким чином: (государ) повинен вести розмови з таємними агентами, що мають вигляд вогню чи даного святилища, — ці агенти проникають через підземний хід у середину зображень деяких божеств — і повинен воздавати їм почесні. Також він може вести розмови і вшановувати (інших агентів), які з’являються з води у вигляді драконів чи водяних божеств; вночі можна опускати у воду світильник з морським піском і (запалити

його) показувати вогненний вінець; можна стояти на човні, зануреному у воду і закріпленому (утримуваному) з двох боків камінним вантажем (створюючи враження), що стоїш на воді... Тоді розповсюдиться чутка, що водяні божества, нічні духи здійснюють свій шлях. За допомогою таких чаклунських дій на воді можна ніби змусити говорити дочок драконів і Варуни і вступати з ними в розмову. Гніваючись (государ, який спілкується з божествами), може влаштовувати, щоб у нього з рота йшов дим і вогонь.

У своїй державі (такого государя) про такі (чудесні його якості) повинні об’явити тлумачі знамень, провидці, астрологи, розповідачі, гадалки та інші таємні агенти і такі, що ніби були очевидцями цього.

У ворожій державі належить розповсюджувати, що цей государ споглядає богів і може чарівним чином створити собі військо й казну. Далі належить казати, що з опитувань оракулів, з вивчення знаків на тілі, зі снів і звуків тварин і птахів зрозуміло, що цей государ перемаже і що супротивник його зазнає поразки. Про це належить повідомити барабаним боєм. Також належить вказати на зірку, що падає, із сузір’я, з яким ніби пов’язаний ворог.

Шпигуни під виглядом послів повинні, повчаючи ніби по-дружньому начальствених осіб ворога, розповідати їм про благодіяння, які надає їхній государ. Вони повинні розповідати їм, як (їх государ) сприяє посиленню своїх прибічників і послабленню супротивників і що, як вищі чини його, так і прості воїни, однаково благоденствують. (Вони повинні казати), що він виявляє до них однакову увагу як в щасті, так і в нещасті, і турбується про них мов про власних дітей” [2, 452–454].

Автор інструкції з фактичної інформаційної підготовки активних воєнних дій звертає увагу й на особливості інформаційного впливу залежно від того, на кого він буде спрямований. Так, приміром, людей дієвих, здібних потрібно підбурювати порівнюючи їх з віслюком, який виконує роботу, не думаючи про наслідки, воїнів — з палицями в руках іншого, марнославних — з прикрасами, які носить недостойний цього, і т. ін.



Коли ж воєнні дії розпочались, Каутілья радить втокмачувати супротивнику: “Такі ось государі, потрапивши під владу пристрастей, загинули. Не повинен ти йти шляхом цих безумців...” [2, 438]. Якщо ж ворог продовжуватиме наступ, то потрібно збурювати його людей, викликати серед них хвилювання. Потрібно застосовувати й хитрощі, дезінформувати супротивника. Скажімо, через ніби зрадників вдати свою поразку, а самому підготуватися до відсічі. У свої ж війська необхідно вселяти віру в перемогу, успіх. “Нехай астрологи й інші (супутники царя) піднімуть дух у своїх військах (вказуванням) на їх перевагу, повсюдно проголошуючи те, що сила (царя) у всевиденні і в єдності з божеством. А ворогів цим потрібно лякати”, — наставляє автор трактату [2, 418].

Принципи і моделі здійснення політики і державного управління збереглися і за владарювання спадкоємців Чандрагупти. Царювання його внука Ашока (272–232 рр. до н. е.) відоме подальшим розвитком зв'язків із зовнішнім світом, розширенням впливу й території індійської держави. Від того часу дійшли, зокрема, так звані Едикти Ашока — написи, викарбувані на камінних стовпах, що розставляли за наказом правителя по всіх провінціях та на кордонах держави. Написи, зроблені, звернемо увагу, різними діалектами та алфавітами староіндійського письма (що вказує на врахування специфіки регіонів і розуміння мовної політики), оприлюднювали укази й настанови правителя наслідувати його добродієність.

Іншою особливістю політики Ашока стало пропагування нової релігії — буддизму, що свідчить, зокрема, про його бажання вийти з-під брахманського ідеологічного контролю. Правитель виявляє і розуміння особливостей пропаганди. Він, скажімо, проголошує: “Хто з відданості своїй вірі ганить чужу, тим насправді шкодить своїй” [6, 310]. За наказом

Ашока у різні куточки держави, навіть найвіддаленіші, спрямовували “агітбригади”, які несли й роз'яснювали нове релігійне вчення. Врешті-решт буддизм став державною релігією держави Ашока. З часом з'явилися і вищі буддійські навчальні заклади, які були доволі популярними. Так, університет у Наланді, де працювало понад півтори тисячі викладачів, налічував майже вісім тисяч студентів.

За владарювання Ашока та пізніше набули розвитку й ремесла стародавніх індійців. Представники різних професій відповідно до кастового розподілу також групувались у доволі замкнуті професійні спільноти. Були середні й представники інформаційної сфери — писарі. Вони були доволі впливовою ланкою ланцюга суспільної ієрархії. Збереглися згадки про місце писарів, скажімо, у системі місцевого самоуправління. Так, у демодарпурських і деяких інших грамотах за часів Гаптської держави згадується рада міського управління, куди, крім глави міської управи, входили глава купців, делегат від ремісників, а також головний писар, який, найімовірніше, припускає дослідник документів Е. Медведєв, був представником професійної касты або ж корпорації писарів [5, 110].



## Література

1. Авдиев В. И. История Древнего Востока. — М.: Высш. шк., 1970. — 609 с.
2. Архашастра, или Наука политики. Пер. с санскрита / Отв. ред. В. В. Струве. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1959. — 796 с.
3. Жорж Жан. История письменности и книгопечатания. — М.: АСТ:Астрель, 2005. — 224 с.
4. Бондар Ю. В., Головатий М. Ф., Сенченко М. І. Енциклопедія для видавця та журналіста. — К.: ДП “Вид. дім “Персонал”, 2010. — 400 с.
5. Индийская культура и буддизм. Сборник статей памяти академика Ф. И. Щербатского. — М.: Наука, 1972. — 280 с.
6. История Древнего Востока / Под ред. В. И. Кузищина. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Высш. шк., 2003. — 462 с.

*Розглянуто питання становлення інформаційних зв'язків, розуміння значення інформації та комунікації, особливості інформаційної політики в Стародавній Індії. Зроблено висновок про те, що інформаційна діяльність стала складником внутрідержавної комунікації, здійснення й забезпечення влади, внутрішньої та зовнішньої політики тогочасних держав, належного*

функціонування державного управління, була спрямована на забезпечення непорушності влади, обґрунтування права верхів на її здійснення, об'єктивної зумовленості суспільної нерівності.

*Рассмотрен вопрос становления информационных связей, понимания значения информации и коммуникации, особенности информационной политики в Древней Индии. Сделан вывод о том, что информационная деятельность стала составляющей внутригосударственной коммуникации, внутренней и внешней политики государств, надлежащего функционирования государственного управления, обоснования права верхов на ее осуществление, объективной обусловленности общественного неравенства.*

*The article analyses the questions of formation of informational links, understanding the importance of information and communication, especially information policy in ancient India. It is concluded that the informational activity was the component of domestic and international communication, implementation and provision of government, domestic and foreign policy of that time. It was aimed at ensuring the inviolability of power, right upper rationale for its implementation, the objective conditionality of social inequality.*

Надійшла 30 березня 2012 р.